

KUTATÁSI ZÁRÓ BESZÁMOLÓ

Az elmúlt négy év során nemcsak érdeklődésünk tárgyához, a nyugati liturgia változatainak megértéséhez jutottunk közelebb, hanem létrejött egy olyan, ígéretes műhely is, amely nagy tapasztalattal és összehangoltan képes tovább dolgozni a mérhetetlen, de immár nem beláthatatlan forrásnyagon. A következő bekezdésekben a kutatás főbb megközelítési módjairól, személyi és anyagi háttéréről, területeiről, kézzelfogható, illetve elméleti eredményeiről adunk számot, utalva az eredeti célkitűzésekhez való viszonyra is.

Megközelítési módok

A kutatás tárgyát két irányból közelítettük meg, amelyek kölcsönösen kiegészítették és ellenőrizni engedték egymást. Az *általános megközelítés* a nyugati liturgikus hagyományok mindegyikét tekintetbe vette, történelmi, földrajzi és intézményes szempontból is a lehető legnagyobb lefedettségre törekedett. Célja mindenekelőtt az volt, hogy lehetővé tegye a liturgiaváltozatok következetes leírását és ezáltal összehasonlítását, végeredményben tehát tipológiai, rendszertani eredményekre vezessen. A *sajátos megközelítés* egyes szertartástípusokra, azokon belül is főként a magyarországi emléktanyag aprólékos földolgozására irányult.

Az általános megközelítés statisztikai jellegű: egy jól megválasztott, de szükségképpen hiányos forrásbázisra épül. Ennek lehetséges kockázatait érzékelteti a sajátos megközelítés, amely csak egy-egy részterületet érint, de azon belül minden fennmaradt forrással elszámol. A részterületekről szerzett teljes körű tapasztalat viszont ismét csak az általános megközelítés révén kerülhet megfelelő összefüggésbe, mert az utóbbi világítja meg a föltárt jelenségek változékonyságának mértékét, rokonsági körét, tipológiai helyzetét Európa egészén belül.

Az általános megközelítés elsősorban kutatási segédeszközökben és módszertani tanulmányokban öltött testet. Ami az előbbieket illeti, kidolgoztuk, majd a tapasztalatok fényében tökéletesítettük a liturgikus források, szertartástípusok és tételek leírásának átfogó rendszerét, és igen nagy adatmennyiséget dolgoztunk föl az így nyert szempontok segítségével számos, alább részletezendő területről. A rendszeralkotás és az adatbevitel eredetileg táblázatos formában valósult meg,¹ ezt töltjük föl fokozatosan internetes adatbázisunkba, ahol tovább folytatjuk az anyag javítását, rendszerezését, elemzését.

A sajátos megközelítés gyümölcsei a hagyományos értelemben vett kritikai, illetve az egyes liturgikus úzusok szokásrendjét több forrás alapján rekonstruáló gyakorlati szöveg- és dallamkiadások. Ezekhez járulnak azok a tanulmányok, amelyek egy-egy szertartástípus magyarországi és külföldi változatait vetik alá összehasonlító elemzésnek úgy tipológiai, mint kronológiai szempontból.

Személyi és anyagi háttér

A munka személyi háttere legalább két okból eltért a bölcsészettudományokban megszokott kutatómunkákétól. Az egyik ok történelmi és intézményes jellegű: a liturgiátörténet abban a formájában, ahogyan mi műveljük, még nem kialakult tudományterület, jóllehet számos diszciplínával érintkezik. Intézményes háttere a tudományos szervezetek, publikációs lehetőségek vagy a felsőoktatási képzés szintjén ma elsősorban teológiai vagy zenetudományos összefüggésben van. Ebből is következik, hogy a kutatásban résztvevő kollégák nagyobb része egyetemi hallgató vagy önkéntes volt, akik formális képzettséggel nem rendelkeztek, és részben a szakmai tapasztalatot is munka

---

¹ A kutatócsoport munkafelülete egy Google Drive tárhely volt, az eddig nem publikált gyűjtések, eredmények is megtalálhatók [itt](#), az egyes projektek nevének megfelelő, számozott mappákban.

közben szerezték meg.² Ez azonban azt is jelenti, hogy a Liturgiátörténeti Kutatócsoport iskolaként, az utánpótlás-nevelés színtereként működik. Azok a fiatal kollégák, akik négy éven át együtt dolgoztak a náluk tapasztaltabbakkal, sokoldalú és megbízható képzettséget szereztek, amely egyenértékű lenne egy liturgiátörténeti mesterszakos diplomával, ha lenne ilyen.³

A másik ok a kutatás ambiciózus célkitűzése volt. Az összeurópai nagyságrendű adatbevitel és adatfeldolgozás „ipari” mennyiségű forrás beszerzését és részletes leírását tette szükségessé. Ez a munka komoly szakértelmet és nagy gyakorlatot követel meg, idő- és energiaigényes, de önmagában nem vezet publikálható kutatási eredményekhez, azaz tudományometriai szempontból mintegy láthatatlan. Munkánk ezért bizonyos mértékig a műszaki-, természet- és élettudományok világához állt közelebb, ahol a nyersanyagot és a háttérrel biztosító csapatmunka nélkülözhetetlen feltétele az eredmény kevesek általi kiértékelésének.

Itt kell megemlítenünk az anyagi szempontot is. A négy évvel ezelőtti pályázatot voltaképpen nem az OTKA/NKFIH, hanem a Lendület költségvetéséhez szabtuk; bár mindkét zsűrihez benyújtottuk, támogatást az előbbitől nyertünk. Az anyagi háttér megteremtésének fő indítéka az volt, hogy létrehozassunk egy minden eddiginél bővebb és rendszerezettebb, tervszerűen fölépített digitális forrásgyűjteményt.⁴ Ebből következett, hogy minden lehetséges támogatást készletbeszerzésre fordítottunk. Az így fennmaradó személyi költségek összesen két és fél kutatói állás fedezésére lettek voltak elegendők, ezekhez járult az utóbbi két évben egy MTA posztdoktori ösztöndíj.⁵ A Liturgiátörténeti Kutatócsoportban ugyanakkor átlagosan 10–15 személy dolgozott, egy részük hivatalosan csak napi 2–3 órás munkaviszonyban, más részük önkéntesként, ráadásul egyes járulékos költségeket (pl. nyomdai előállítás, idegen nyelvű lektorálás) saját forrásból fedeztünk.⁶

Kutatási területek

Közös és átfogó kutatómunkát öt területen végeztünk. Ezek hozzávetőlegesen egy-egy évet igénybe vevő projekteként valósultak meg, de voltak közöttük időbeli átfedések, másrészt pedig nem minden kolléga működött közre mindegyikben. A projektek célja az volt, hogy az összeurópai mintavételt minél többféle anyagon végezzük el, így a különböző mintavételekből nyert tipológiák pontosítsák, helyesbítsék egymást. Visszatérő jelenség ugyanis, hogy a liturgia egyik vagy másik területéről nyert tapasztalatokat mint a liturgia egészének szervező elvét általánosítják egyes kutatók.

Az úgynevezett *Missalia-projekt* a lehető legtöbb egyházmegye és szerzetesrendi miseforrás temporális (időszaki) részét dolgozta föl és hasonlította össze. Újdonsága a korábbi hasonló kezdeményezésekhez képest a teljes földrajzi és műfaji lefedettségre való törekvés volt. Az előbbi azt jelenti, hogy – ahol a fennmaradt forrásállomány lehetővé tette – minden középkori egyházmegyéből feldolgoztunk legalább egy reprezentatív forrást,⁷ az utóbbi azt, hogy a miseliturgia minden változó tételét – vagyis az énekeken kívül az olvasmányokat és a könyörgéseket is – tekintetbe vettük az úgynevezett konspektusok (tételjegyzékek) megalkotásakor. Az így nyert adatsorok szinte kimeríthetetlen forrását képezik az esettanulmányoknak. Mi egyelőre a zágrábi és a regensburgi úzus, rajtuk keresztül az ó-esztergomi szakramentárium kapcsolatán keresztül mutattuk be a módszer al-

² A közreműködők névsora az USUARIUM adatbázis „[Contributors](#)” menüpontjában olvasható. Nem vett részt az adatbázis-építésben, de szintén közreműködött a kutatásban Nényei Sára és Jusztin Péter (átírás, szöveggondozás), Csonka Szabina Babett (kottagrafika) és Szoliva Gábor OFM (zenei anyag gondozása).

³ A kérdést részletesen is kifejtettem 2015-ben “Az ELTE ígéretes kutatója” cím elnyerésére benyújtott pályázatomban [itt](#).

⁴ “[A Liturgiátörténeti Kutatócsoport digitális forrásgyűjteménye](#)” *Magyar Egyházzene* XXI (2013/2014) 101–111. Angolul [itt](#) olvasható.

⁵ [Disszertációja](#) megvédése után Szaszovszky Ágnes nyerte el, a pályázat [itt](#) olvasható.

⁶ Külön köszönet illeti ezért Szaszovszky Ágnes, aki ösztöndíjából havi 70 000 Ft-ot a kutatócsoport ilyen költségeinek fedezésére ajánlott föl. A további nyomdaköltségeket a vezető kutató fedezte.

⁷ A térbeli lefedettséget [ez a térképvázlat](#) szemlélteti.

kalmazását.⁸ A projekt járulékos eredménye volt, hogy szükségessé tette a liturgikus év mint rendszer minden valaha volt változatot magába foglaló informatikai leképezését.⁹

Az úgynevezett *Ritualia-projekt* a misén és zsolozsmán kívüli, vagy azokhoz rendhagyó jelleggel kapcsolódó szertartások elemzésével foglalkozott. Ilyen szertartások a szentségek vagy szentelmények kiszolgáltatásai, a processziók és a mimetikus rítusok. Megismerésük két szempontból jelent különleges kihívást: egyrészt a különféle műfajú liturgikus könyvekben lappangó adatok föltárása, másrészt a laza szerkezetű, tehát nem következetesen ismétlődő műfaji mintázatokból építkező rítusok leírása szempontjából. Az első kihívásra egy olyan indexelési rendszerrel válaszoltunk, amely megállapítja a rítusok átfogó és egységes, könyvtípustól független készletét, és ennek segítségével szabványos címkékkel látja el a források teljes tartalmát. A másik problémát úgy oldottuk meg, hogy kidolgoztunk egy rítusokra, modulokra, tételsorrendre és műfajokra épülő táblázatformátumot, amely lehetővé teszi nagy mennyiségű laza szerkezetű rítus hatékony összehasonlítását. Jóllehet ennek eredménye internetes adatbázisban még nem látható, erről a területről készült a legtöbb esettanulmányunk.¹⁰ A püspöki ordók elemzéseit a két legkorábbi magyarországi szerkönyv elemzésének összefüggésében adtuk, illetve adjuk ki, a papi ordók közül a házasságkötésről és a gyászszertartásokról készült tanulmány.

Az úgynevezett *Psalteria-projekt* a zsolozsma legalapvetőbb rétegét, az évközi időszak vasárnapjainak és hétköznapjainak változatait dolgozta föl a Missalia-projekt elveinek megfelelően, azaz a lehető legnagyobb földrajzi-intézményes és teljes műfaji lefedettségre törekedve.¹¹ A zsolozsmás-könyveknek ez a rétege azért is különösen informatív, mert a középkor folyamán a gyakorlatban háttérbe szorult, így a legkevésbé képezte tudatos beavatkozások tárgyát. Mint ilyen a zsolozsma kezdeteire, a változatok korai tipológiájára enged következtetni. A kutatás eredményeit az esztergomi pszalterium kiadásával összevetve monográfia készült volna, ez azonban átmenetileg meghiúsult a témában legkompetensebb kutató, Szoliva Gábor OFM részleges irányváltásával (ő az első két év után az LFZE Egyházzenei Kutatócsoportjában folytatta tevékenységét, de továbbra is részt vesz a breviárium-kiadásban). A hiányt közös tanulmánykötettel igyekeztünk pótolni, amelyből el-

---

⁸ A témát Rudolf Krisztina megfigyelései alapján Horváth Balázs dolgozta ki: „[Beyond the Gradual](#). An analysis of the recited layers of Mass propers and the impact of Regensburg on the early Hungarian liturgy” *Studia Musicologica* 56 (2015/2–3). 161–172. Előzményei: 2016 MA Szakdolgozat klasszika-filológia szakon: *Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben. A középkori magyar liturgia nemzetközi kapcsolatai*. A XXXII. OTDK Humántudományi szekció Klasszika-filológia I. (Irodalom és filológia) tagozatán II. helyezést ért el (2015) *Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben* címmel. Konferenciaelőadások: “Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben” (SEC Collegium Hungaricum. Szeged 2015). “A magyarországi liturgia regensburgi kapcsolatai” (Eötvös Konferencia. Budapest 2015). „Missals of Regensburg and Zagreb” (Gottesdienst in Regensburger Institutionen — Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne. Regensburg 2017).

⁹ A rendszer az USUARIUM “[System](#)” menüpontjában tanulmányozható. Az adatbázis-építés tanulságait és távlatait egy 2017-es [gráci konferencia-előadásban](#) ismerttettem („[Eine gattungsunabhängige liturgische Datenbank und die Libri ordinarii](#)”), [szemléltető anyaggal](#).

¹⁰ Az indexelési rendszerről ld. alább, az USUARIUM összefüggésében. A táblázatos anyag a munkafelület „[Ritualia](#)” mappájában látható. A püspöki ordók közül a bérmálásról, a papszentelésről, a templomszentelésről és a misére való előkészületről: [Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon](#). Argumentum, Budapest 2014. 60skk. További ordók elemzése ([zsinat](#), [kiközösítés](#), klerikusok lefokozása és restitúciója, [vízszentelések](#) [angolul [itt](#)], vízkereszti játék, Gyertyaszentelő, [hamvazószerda](#), [virágvasárnap](#), vezeklők visszafogadása, krizmaszentelés, lábmosás, [ételszentelések](#), nagypéntek) található az [Egy úzus születése](#) című monográfia készülő [2. részében](#) (az önálló tanulmányként megjelent fejezeteket ld. a hivatkozásoknál.) A papi ordók közül megjelenés előtt áll a [házasságkötés](#) és a [temetés](#) részletes elemzése.

¹¹ Mivel itt nem állt rendelkezésünkre Európa egészét lefedő forrásanyag (a breviáriumok terjedelme megközelíti vagy meg is haladja az 1000 oldalt, másolataik beszerzése ezért különösen költséges), egy szűkebb, 60-70 forrásra épülő mintavétellel dolgoztunk, a lefedettséget [ez](#) a térképábrázolat szemlélteti.

készült a bevezető tanulmány és a himnuszokról szóló fejezet,¹² lektorálás, illetve átdolgozás alatt állnak az officium capituli-ról, a matutinum-áldásokról és a verzikulusokról szóló fejezetek.¹³

Az úgynevezett *Calendaria-projekt* egyrészt a liturgikus év pontos informatikai leírásához volt szükséges, másrészt annak megállapításához, hogy mely szentek vagy ünnepek tekinthetők a nyugati középkori liturgiában általánosnak vagy elszigeteltnek, és melyek azok, amelyeknek elterjedési köre regionális vagy intézményi kapcsolatokat képes kimutatni. A projekt forrásbázisa elvileg ugyanaz volt, mint a *Missalia-projekté*, de kiegészült a köztes két évben beszerzett anyaggal. Módszertani újdonsága, hogy minden forrást kétszeresen, a kalendárium és a szanktorále szintjén is földolgozott, és hogy függetlenítette egymástól a szentek ünnepeinél keveredő, interferáló tényezőket: a dátumot, a szent nevét, a hozzá kapcsolódó más neveket, és a megfelelő történelmi személyiségeket. A kutatás eredménye a dátumok és a szentek internetes adatbázisában hozzáférhető, esettanulmányok formájában eddig egyes korai magyar források újraértékeléséhez használtuk föl.¹⁴

Az utolsó, úgynevezett *Ólatin projekt* már túlmutatott a kutatás eredeti célkitűzésén, amely meglegedett volna a római típusú latin rítus változatainak, úzusainak elemzésével. Az ólatin projekt a rómain kívüli, úgynevezett regionális rítusok miseforrásait vetette össze, és igyekezett belőlük következtetésekre jutni a liturgikus szövegkezelés előzményeit, legősbibb megközelíthető állapotait illetően. Az érett ambrozián és mozarab misekönyvön kívül földolgoztuk az összes nem töredékes gallikán kéziratot, a latin liturgiátörténet legrégebb ismert emlékeit is.¹⁵ A tapasztalatok új megvilágításba helyezték többek között a kreatív szövegalkotás problémáját, a liturgikus év kidolgozásának folyamatát, szöveg, műfaj és asszignáció viszonyát. Esettanulmány a Dániel könyvében szereplő, három ifjú énekeként ismert kantikum vagy himnusz használatáról készült.¹⁶

USUARIUM

A kutatómunka legnagyobb és leglátványosabb eredménye kétségkívül az USUARIUM elnevezésű digitális forrásgyűjtemény és adatbázis. Ez tudomásunk szerint ma világviszonylatban is a legnagyobb és legszervezettebb digitális kutatási segédeszköz a középkori és kora újkori liturgiátörténethez. Az adatbázis a forrásgyűjtemény szerényebb kezdeteiből alakult ki, a pályázatban eredetileg tervezett szinten messze túlnőtt.¹⁷

Az USUARIUM katalógusa 2017. szeptemberében 1029 liturgikus könyv digitális másolatát és releváns adatait tartalmazza elsősorban eredet, vagyis hordozó intézmény szerint rendezve.¹⁸ A beszerzés tervszerűen zajlott: a fő gyűjtési területek a nyomtatott vagy bizonyítottan székesegyházi eredetű kéziratok misszálék és rituálék, illetve a helyi hagyományokat képviselő pontifikálék voltak. Ami ezeket illeti, sikerült megközelítőleg minden fennmaradt forrástípusból legalább egy

¹² Az angol nyelvű bevezető tanulmány [itt](#), a magyar nyelvű himnusz-dolgozat [itt](#) olvasható.

¹³ Az első Kátai Katalin, az utóbbi kettő Horváth Ágnes munkája, a munkaanyagok [itt](#) olvashatók.

¹⁴ A fentebb idézett, gráci konferencia-előadás előtt a Magyar Hagiográfiai Társaság első előadásán ismerttettem a koncepciót és mutattam be az adatbázist “[Szentkultuszok és liturgia](#)” címmel. Korai magyar forrásokkal kapcsolatban ld. [Az Esztergomi benedikcionále](#) 32-35; Horváth Balázs: “A Pray-kódex kalendárium és szanktoráléja” (Konferencia-előadás: [A Pray-kódex-munkacsoport első műhelykonferenciája](#). Budapest 2017).

¹⁵ Az elkészült anyagok a munkafelület “[Old Latin](#)” című mappájában követhetők.

¹⁶ Ld. Szabó Katalin előadásait: *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciája*, 2016. február 10-12., Pécs (“A három ifjú éneke mint liturgikus tétel a kántorböjti szombatokon”); XXXIII. OTDK, 2017. április 18-21., Pécs (“Öröm és gyász a mártírok sírjainál - A három ifjú éneke az ókeresztény liturgiában” [2. helyezést ért el]); vendéglőadás a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskolán, 2017. szeptember 21. (Az ólatin rítusok); *Homo Liturgicus XX. liturgikus szimpozium*, 2017. szeptember 29-30, Nyíregyháza (Liturgia és könyvművészet: a liturgikus tételek vizuális megjelenítésének jelentősége).

¹⁷ Az eredeti forrásokat őrző könyvtárak jogainak védelmében a másolatokhoz jelszóval lehet hozzáférni, de a jelszóhoz könnyen hozzájut bárki, aki tudományos érdeklődéssel közelít az anyaghoz. Eddig 99-en kértek hozzáférést a világ minden tájáról, a használók névsora [itt](#) olvasható.

¹⁸ A teljes katalógus a “[Catalogue/All](#)” menüpont alatt látható, eredet szerint a “[Uses](#)” menüpontban van rendszerezve.

példányról másolatot szereznünk. Kevésbé teljes a zsolozsmáskönyvek és a normaszövegek gyűjteménye, de ezekből is reprezentatív mennyiség áll rendelkezésre. A beszerzés részben pályázati támogatásból történt, eddig 9 163 894 Ft értékben, de ennél is több forrás származik a világháló hozzáférhető tartalmak folyamatos szemléléséből. Az USUARIUM-ra még föl nem töltött találatok jegyzéke is többbezes nagyságrendű.¹⁹

A források közül 613-ról index készült, amely az egyes források felől nézve tartalomjegyzékként, az egyes szertartástípusok felől nézve tárgymutatóként szolgál. Ez összesen 18 478, hozzávetőlegesen 300 000 oldal figyelmes áttekintésére épülő bejegyzést jelent. Az index a rítus egyezményes nevét jelentő címke mellett a megjelölésére használatos latin kulcsszavakat és a fogalom kislexikonszerű angol leírását tartalmazza, majd listázza összes adatbázisbeli előfordulásukat.²⁰ Általánosabb értelemben ez az index a középkori nyugati liturgia lehetséges szertartástípusainak teljes, tapasztalati úton összeállított jegyzéke, és mint ilyen fontos szerepe lehet a digitális bölcsészetben, amely az egyes tudományterületek alapfogalmainak szabványosított készletére tart igényt.²¹

185 forrásról készült kalendárium, azaz olyan, egyenként átlagosan több mint 600 rekordból álló adatsor, amely a vonatkozó kötet naptárát és szanktoráléját is magába foglalja. Az így rendszerezett adatok az egyes dátumokra eső összes ünnepet látni engedik forrásaikkal együtt, másfelől lehetővé teszik az egyes ünnepek gyakoriságának és előfordulásainak áttekintését.²² Ahogyan az index a szertartástípusok, úgy a kalendárium az ünnepek egész Európára kiterjedő készletének szabványosításához jelenthet kiindulópontot.

Végül a miseliturgia temporális tételkészletéről úgynevezett konspektusok készültek 157 egyházmegye, illetve szerzetesrend esetében (ez a mai Spanyolország, Franciaország, Németország, Svájc, Skandinávia és Lengyelország esetében majdnem minden egyházmegyére kiterjed, a többi területen eltérő történelmi adottságok (Itália, Nagy Britannia, Cseh- és Magyarország) és forráshiány (Balkán) magyarázzák a kisebb lefedettséget). A konspektusok egyenként átlagosan több mint 1 700 rekordot tartalmaznak; az egyes források szintjén részletes tételjegyzékként szolgálnak, az egyes szövegek szintjén pedig megmutatják az illető tétel előfordulásának gyakoriságát, és látni engedik a forrásoknak, úzusoknak azt a körét, amelyekre jellemző.²³

A hasonló adatbázisokhoz képest az USUARIUM előnye, hogy több forrást és adattípust őriz, de mindenekelőtt az, hogy egészében és arányosan terjed ki a nyugati rítusterületre, így a belőle nyert eredmények statisztikailag hitelesek. Az adatbázis mennyiségileg folyamatosan gyarapszik új források, indexek, kalendáriumok és konspektusok révén. Folyamatban van a zsolozsma- és rituále-anyagok feltöltése, valamint egyes, az átláthatóságot segítő funkciók kidolgozása (pl. források keresése könyvtár, nyomdász és referenciaértékű katalógusok szerint, a hivatkozott forrásmásolatok megfelelő oldalának közvetlen megjelenítése).²⁴

¹⁹ A gyűjtés Paulik Péter munkájának eredménye, a folyamatosan bővülő jegyzék [itt](#) található.

²⁰ Az egyes források tartalomjegyzékei a könyvek katalóguscédulájának “Contents” fülére kattintva (pl. [itt](#)), az egyes szertartásoknak az egész gyűjteményre vonatkozó találatai a “[Ceremonies](#)” menüpontból érhetőek el.

²¹ Igen alkalmas lenne pl. a [TEI](#) (Text Encoding Initiative) liturgikus tartalmakra vonatkozó szabványait ennek alapján megalkotni.

²² Az egyes források kalendáriumai és szanktoráléjai a vonatkozó katalóguscédula “Calendar” füle alatt található (pl. [itt](#)), a teljes anyag dátumok szerint rendezve a “[Calendar/Dates](#)”, a szentek és ünnepek neve szerint rendezve a “[Calendar/Saints and Feasts](#)” menüpontból érhető el.

²³ Az egyes források tartalma a megfelelő katalóguscédula “Mass Propers” füle alatt szerepel (pl. [itt](#)), a liturgikus tételek a teljes anyagra vetítve a “[Texts](#)” menüpontból tanulmányozhatók. Van lehetőség liturgikus asszignáció szerinti keresésre, szűrésre is, de ehhez még nem készült felhasználóbarát felület.

²⁴ A készülő listák nyomán követhetők a munkafelület “[Acquisitions](#)” című mappájában.

Publikációk

A forrásközlések és az elemző tanulmányok végső megjelenési helye a 12 évvel ezelőtti OTKA-pályázatunkkal²⁵ megindított *Monumenta Ritualia Hungarica* sorozat lenne, de anyagi körülményeink egyelőre nem tették lehetővé az ott szokásos könyvészeti igényességet. Az egyetlen kivétel az esztergomi pszalterium három kötetének kétnyelvű, kottás, forrásmutatókkal ellátott rekonstrukciója volt, amelyet az NKFIH publikációs pályázatából finanszíroztunk.²⁶ Ehhez kapcsolódik az esztergomi pszalterium újonnan fölfedezett, zenetörténeti szempontból felbecsülhetetlen értékű példányának, az úgynevezett Oláh-pszalteriumnak hasonmás kiadása, amely a *Musicalia Danubiana* sorozat 23. köteteként jelent meg.²⁷

Kisebbségi költségvetésű sorozatként indítottuk meg az *MRH Series Practica „Ad experimentum”* változatát, amelyben 160–200 oldalas folytatásokban jelentjük meg a teljes esztergomi breviáriumi mot, a magyar és általában a középkori liturgia legtöbb szöveget és dallamot mozgó könyvtípusát. Egyelőre 5 kötet jelent meg (ádvént, karácsonyi idő, vízkereszti idő és böjtelő, nagyböjt, Szenvedés ideje), de folyamatosan készülnek a további kötetek. Az átírt szöveganyag (temporále és szanktorále) addig is hozzáférhető a kutatócsoport honlapján.²⁸ Szintén az „Ad experimentum” sorozat részeként készült el a több mint 600 oldalas esztergomi graduále utószóval és mutatókkal, amely a nemrégiben Kovács Andrea által megjelentetett szekvenciák kivételével az esztergomi miseliturgia változó tételeinek teljes készletét tartalmazza a leghitelesebb források szerint.²⁹

Elsősorban tanulmányok és kritikai kiadások „paperback” megjelenését szolgálja a kutatócsoport *Műhelytanulmányok* című sorozata.³⁰ Az itt megjelent kötetek közül kettő a magyarországi liturgia kezdeteiről szól az első források összefüggésében, bőségesen kihasználva az egyes rítusok európai összefüggésének ismeretét. Egy kötet nem a kutatócsoport tagjától, Hanula Gergelytől származik: ez a liturgikus nyelv és fordítás problematikáját taglalja. Végül a magyar rituálék közül az első és legfontosabb, az *Obsequiale Strigoniense* is ebben a sorozatban jelent meg először. Lektorálás alatt áll a második rituále-kötet, az *Agendarius*, amelynek előkészületeit a régi magyar nyelvű szövegrészek szakszerű kiadása lassította. Ehhez Lovas Borbála régi magyaros kollegina segítségét kellett kérnünk. A lektorált főszöveg szintjén elkészült az 1580-as *Ordinarium Strigoniense* is, a filológiai és liturgikusan jelentős szövegrészeket kiemeltük, de a bevezető tanulmány és a mutatók még váratnak magukra.³¹

Folyóiratcikként, könyvfejezetként jelent meg a római rítus változatainak kutatásáról szóló módszertani tanulmányok sorozata és annak egy, szélesebb közönségnek szánt összefoglalása,³² a Missalia-projekthez kapcsolódó esettanulmányunk és számos rituále-tanulmány (kiközösítés, étel-szentelések, „görög” vízszentelés, hamvazószerda, házasságkötés). Hazai és nemzetközi konferenciákon részben esettanulmányokat, részben módszertani kérdéseket mutattunk be. Számos elké-

²⁵ 2004–2008 között a 47163 azonosítójú „[Ritualia Hungarica - Középkori magyarországi latin liturgikus források szövegének kiadása](#)” projekttel indult a sorozat, vezető kutató: Déri Balázs.

²⁶ *Psalterium Strigoniense* I-III. Argumentum, Budapest 2014. 2014–2015-ben a 111113 azonosítójú „[A középkori magyar zsolozsma pszalteriumának kétnyelvű, kottázott, gyakorlati használatra szánt kiadása](#)” című projekt keretében jelent meg. A sorozat többi kötetével együtt elérhető az [ELTE BTK Vallástudományi Központjának honlapján](#).

²⁷ A [hasonmás kiadás](#) a sorozat eddigi köteteinél jóval igényesebb kivitelben jelent meg 2015-ben. A kiadó tartalmas bevezető tanulmányokkal és [számos fontos szakcikkkel](#) készítette elő.

²⁸ A temporále Nényei Sára, a szanktorále Jusztin Péter munkája.

²⁹ A kötet összeállításának elveiről: [Graduale Strigoniense](#). Argumentum, Budapest 2017. 611skk.

³⁰ A megjelent kötetek elérhetők az ELTE BTK Vallástudományi Központja honlapján a „[Liturgiátörténeti Kutatócsoport/Műhelytanulmányok](#)” menüpontban.

³¹ Az elkészült anyagok az [MRH tervezett kötetek közt](#) találhatóak meg.

³² A hatrészes sorozat végig megtalálható [itt](#), a népszerű összefoglaló [itt](#). Az előbbi bevezető fejezetei és az utóbbi angolul is elkészültek. A kutatás módszertanát és alapfogalmait ezeken kívül egy 2017-es [regensburgi konferencián](#) foglaltam össze „[Methodological outlines of a liturgical interaction](#)” címmel, ahol két fiatal kollégám, Horváth Balázs és Stampler Ábel egy-egy esettanulmánnyal szemléltette a mondottakat.

szült, de még meg nem jelent tanulmányunk is hozzáférhető a kutatócsoport és az ELTE Latin Tanszéke honlapján, illetve az academia.edu oldalon.³³

Sajtó alatt vannak további készülő kiadványaink az újonnan induló *A Liturgiatudomány Klasszikusai* sorozatban: (1) az első kötet Cyrille Vogel klasszikusa, [A középkori liturgia](#), (2–3) második és harmadik helyen a sorozatban Dobszay László magyar nyelven még meg nem jelent vitairata és programadó könyve, [A Bugnini-liturgia és a „reform reformja”](#), illetve [A római rítus restaurációja](#) következik.

A projekthez kapcsolódó fontosabb (konferencia)előadások

- 2013. november 25. | Földváry Miklós: *Pauline Customs within the Esztergom Use. Archaism, Variant or Usage?* | Liturgy and Music in the History of the Pauline Order. International Musicological Conference (Budapest–Esztergom)
- 2014. május 23. | Földváry Miklós: *Egy görög-latin vízszentelés* | XI. Ókortudományi Konferencia (ELTE, Budapest)
- 2015. január 31. | Földváry Miklós: *Túl a graduálén. A miseproprrium olvasmányos és euchológiai rétegének földolgozása* | A gregoriánkutató Dobszay. Az MTA BTK Zenetudományi Intézet nemzetközi tudományos emlékkonferenciája (Budapest)
- 2015. április | Horváth Balázs: *A magyarországi liturgia regensburgi kapcsolatai* (Eötvös Konferencia, Budapest)
- 2015. május | Horváth Balázs: *Korai magyar szakramentáriumok nemzetközi összefüggésben* (SEC Collegium Hungaricum, Szeged)
- 2015. november 17. | Az USUARIUM adatbázis bemutatkozása | Magyar Tudomány Napja
- 2016. február 10–12. | Szabó Katalin: *A három ifjú éneke mint liturgikus tétel a kántorböjti szombatokon* | Fialat Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciája, Pécs
- 2016. május 24. | Földváry Miklós: *Grekofil latinok: egy „műgörög” szertartás az államalapítás korából* | Magyarország és a keleti kereszténység – kultuszok, templomok, nyelvemlékek (ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék)
- 2016. október 15. | Földváry Miklós: *A megszentégtelenített templom* | Purum et immundum (ELTE BTK Vallástudományi Központ)
- 2017. február 4. | Földváry Miklós: *Új távlatok az ólatin rítusok kutatásában* | Emlékkonferencia Dobszay László születésének 82. évfordulója alkalmából (LFZE Egyházzene Tanszék)
- 2017. március 31. | Földváry Miklós: *Szentkultuszok és liturgia* | Magyar Hagiográfiai Társaság, Budapest
- 2017. április 18–21. | Szabó Katalin: *Öröm és gyász a mártírok sírjainál – A három ifjú éneke az ókeresztény liturgiában* [2. helyezést ért el] | XXXIII. OTDK, Pécs
- 2017. június 13. | Földváry Miklós: *A Micrologus hatása a magyarországi liturgikus gyakorlatra* + Földváry Miklós István: *A Pray-kódex úzusának helye a magyar részahagyományok között* + Horváth Balázs: *A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja* | A Pray-kódex-munkacsoport első műhelykonferenciája (OSZK)
- 2017. július 7. | Földváry Miklós: *Regensburg and Hungary* + Horváth Balázs: [Missals of Regensburg and Zagreb](#) | Gottesdienst in Regensburger Institutionen Zur Vielfalt liturgischer Traditionen in der Vormoderne (Regensburg)
- 2017. szeptember 7. | Földváry Miklós: [Eine gattungsunabhängige liturgische Datenbank und die Libri ordinarii](#) | CANTUS Network-Tagung: Libri ordinarii der Kirchenprovinz Salzburg (Graz)
- 2017. szeptember 21. | Szabó Katalin: *Az ólatin rítusok* | vendégelőadás a Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskolán
- 2017. szeptember 29–30. | Szabó Katalin: *Liturgia és könyvművészet: a liturgikus tételek vizuális megjelenítésének jelentősége* | Homo Liturgicus XX. liturgikus szimpozion, Nyíregyháza

Eredmények az eredeti tervhez képest

Ami tehát a publikációkat illeti, következetesen dolgoztunk a magyarországi liturgia összes releváns forrástípusának kiadásán. Az elv mindvégig az volt, hogy a kiadói tevékenység nem az egyes források, hanem rajtuk keresztül az egyes liturgiátípusok megközelítését és értelmezését szolgálja.

³³ A régebbi írások és a konferenciárészvételek az [előbbi](#), az újabb, még publikálatlan közlemények az [utóbbi](#) helyen hozzáférhetők.

Ebben az értelemben nem fogadtuk el a zenetudomány és a latin filológia szokásos kettéválasztását, a szövegek és a dallamok kiadását egyformán fontosnak tartottuk és kiadásainkban összekapcsoltuk. Az egykori szertartási életet mint a mise, a zsolozsma és az egyéb szertartások együttesét ragadtuk meg, így ahol csak lehetett, vagy minden elérhető forrást földolgoztunk, vagy a teljesség igényével jelentettük meg a legjellemzőbb és leghitelesebb változatokat. A munka eredménye részben nyomtatott kiadványokban látott napvilágot (pszalterium, breviárium, rituále, graduále), részben előkészületben van, de a világhálón addig is hozzáférhető (további rituále-változatok, ordináriuskönyvek).

Az ígért monográfiákat egyelőre nem sikerült a tervben foglaltak szerint befejeznünk, de a munka irányáról és előrehaladásáról tájékoztatnak azok a tanulmányok, amelyekre a reménybeli összefoglalások épülni fognak. Három ilyen monográfiát terveztünk:

(1) A módszertani dolgozat egyelőre cikksorozat formájában készült el, összefoglalása magyarul megjelent, angolul a világhálón olvasható. (2) A magyarországi rituále ordóinak elemzése egyes tanulmányokban, illetve könyvfejezetekben valósult meg. (3) A magyar úzus kezdetéről szóló könyv (*Egy úzus születése*) első kötete magyarul megjelent, angol változata online elérhető, és ide tartozik az *Esztergomi benedikcionále*-ről szóló, az eredeti tervben még nem szereplő kismonográfia is.

A kutatási tervben új föltárandó területként Kelet-Szászországot jelöltük meg. Ezt a célkitűzést két értelemben is sikerült meghaladnunk. Egyrészt kiterjesztettük a munkát az egykori nyugati rítusterület egészére, így nemcsak Kelet-Szászországról, hanem egész Európáról egyformán részletes információkat szereztünk és dolgoztunk föl. Másrészt az Esztergomi benedikcionále elemzésekor világossá vált, hogy a magyar liturgiátörténet kezdeteinél föltételezett magdeburgi kapcsolat nem létezett, vagy legalábbis nem volt jellemzőbb, mint számos egyéb kapcsolat, így a térséget illető megkülönböztetett figyelem oka fogottá vált.

Az élő gyakorlatot egyfelől a Series Practica sorozat kidolgozásával szolgáltuk, másfelől a középkori magyar mise- és zsolozsmaliturgia újjáélesztésével. Ami a gyakorlati kiadásokat illeti, ezek nem a tudományos kiadásokkal állnak szemben, hiszen minden részletük mögött gondos kutatómunka áll, tartalmuk hitelességét az eredeti forrásokra hivatkozó mutatók tanúsítják. Fontosabb, hogy a lehető legtöbb rendelkezésre álló forrás tartalmának mérlegelésével készülnek, így nevezhetnénk őket szintetizáló vagy rekonstruált kiadásoknak is. Viszonyuk a kritikai kiadásokhoz képest megközelítőleg olyan, mint a tárgyi emlékek esetében a konzerválás viszonya a helyreállításhoz. A kiadványokat részben tanfolyamokon, táborokban ültettük át a gyakorlatba,³⁴ részben ezek képezték és képezik alapját annak a mise- és zsolozsmagyakorlatnak, amely egy, a kutatócsoporthoz informálisan kapcsolódó körben a középkori Esztergom szövegi, dallami és ceremoniális hagyományait eleveníti föl a mai egyházjog által biztosított keretekhez képest:³⁵ a graduále vasár- és ünnepnap-i megszólaltatását és matutinumok végzését egyes jeles napokon vagy időszakok kezdetén.

A módszertani megfontolásokról és azok gyakorlati alkalmazásáról számos tanulmányban és előadásban számoltunk be. A bennük kifejtett legfontosabb fölismerések, alapfogalmak a liturgia idő- és térbeli variálódásának jellegzetességeit, törvényszerűségeit, a középkori identitásképzéssel való kapcsolatait érintik, különös tekintettel vannak a liturgia kialakításában megnyilatkozó szerkezeti érzékre és alkotókészségekre, és pontosan körvonalazzák azokat a gyűjtési és földolgozási eljárásokat, amelyek e területen érvényes következtetésekhez vezethetnek.

Végül a munka szintézisét jelentő USUARIUM a tervezettnél mind a mennyiség, mind a minőség szempontjából jóval magasabb színvonalon valósult meg. Egyértelműen ez jelöli ki az irányt, amelyben tevékenységünket folytatni érdemes. A legalapvetőbb cél teljesült: immár rendel-

³⁴ A Nemzeti Kulturális Alap 2016-ban támogatta „[Psalterium redivivum: tanulmányi hét a középkori magyar zsolozsmáról](#)” címmel megrendezett rendezvényünket.

³⁵ E kezdeményezések 2015-ig elsősorban az ún. [Szent Mihály Laikus Káptalan](#), azóta részben a [Juventutem Magyarország](#) szervezésében folynak. Számos szöveg, hang- és filmfölvétel dokumentálja őket a [Gloria.tv](#) tárhelyen.

kezésre állnak a források, a módszerek és az eszközök, hogy létrejőjön a nyugati liturgia teljességét rendszerezetten bemutató, enciklopédikus munka, amely fölvaltáná és meghaladná Edmond Martène XVIII. századi összefoglalását.